

Lustracja królewskich puszczy, lasów i borów na Mazowszu z 1566 roku

Tomasz Związek, Mariusz Leńczuk, Urszula Zachara-Związek

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.2.004>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/275805>

Jak cytować

Związek, T., Leńczuk, M., & Zachara-Związek, U. (2023). Lustracja królewskich puszczy, lasów i borów na Mazowszu z 1566 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 71(2), 181–201.
<https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.2.004>

*Tomasz Związek, Mariusz Leńczuk, Urszula Zachara-Związek**

Lustracja królewskich puszczy, lasów i borów na Mazowszu z 1566 roku

The inspection of the royal deciduous and coniferous forests
in Mazovia in 1566

Abstrakt: Publikowana lustracja lasów królewskich została przeprowadzona w latach 1564/1565–1566. Tekst jest zaktualizowanym wyciągiem z wcześniejszych rewizji. Opisanie lasów i puszczy mazowieckich pozwala poznać nie tylko stopień wyeksploatowania poszczególnych ekosystemów leśnych, ale umożliwia także zrozumienie złożonej sieci powiązań gospodarczych, społecznych i politycznych, jakie funkcjonowały w skupiskach leśnych w przeszłości.

Słowa kluczowe: historia lasów, lustracje królewskich, Mazowsze, wiek XVI, puszcza

Abstract: The published text contains the results of an inspection of the royal forests carried out in 1564/1565–1566. It is an updated extract from earlier surveys. The description of the Mazovian forests not only provides information about the degree of exploitation of the individual forest ecosystems, but also about the complex network of economic, social and political relations that existed there in the past.

Key words: history of forests, inspections of royal domains, Mazovia, 16th century, primeval forest

* dr Tomasz Związek, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
twiazek@twarda.pan.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5798-8203>

dr hab. Mariusz Leńczuk, Instytut Języka Polskiego PAN
mariusz.lenczuk@ijp.pan.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0731-4056>

mgr Urszula Zachara-Związek, Centrum Studiów Mediewistycznych
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
urszula.zachara-zwiazek@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0002-9183-7417>

I. Wstęp. II. Kontekst badawczy i datacja. III. Zasady edycji.
IV. Pismo i język

I. Wstęp

W ciągu minionych wieków postrzeganie otaczającej rzeczywistości zmieniało się. Przeszło ono długą i wyboistą drogę od dostrzegania w krajobrazie przestrzeni dzikiej, rodzącej obawę wśród ówczesnych ludzi, aż do sfery relaksacyjnej, z którą człowiek obcuje dla własnej przyjemności¹. Istotną rolę zawsze pełnił tu las, który we wczesnej nowożytności był przede wszystkim źródłem pozyskiwania zasobów naturalnych. Las dobry to las użyteczny, w którym znajdował się dostatek drzew i chrustu potrzebnych do budowy domów oraz płotów. To las karmiący ludzi żyjących w jego najbliższym otoczeniu, pełen dzikiej zwierzyny, barci i śródleśnych polan, na których wypasane było bydło. To miejsce pozyskiwania żywicy, żywicznych szczap, wypalania węgla drzewnego, potażu i smoły. To przestrzeń dostarczająca rozrywki dla ludzi z wyższych sfer, ale także miejsce zamieszkania osób pochodzących ze społecznych nizin, trudniących się zawodowo jego eksploatacją — zarówno tą legalną, jak i prawnie zabronioną².

W literaturze dotyczącej historii lasów można spotkać się z rozbieżnymi poglądami na temat stanu obszarów leśnych w Polsce wczesnonowożytnej. Choć Mateusz Falkowski wychwalał ich wysoki poziom zadbania³, to w większości opracowań dominuje zupełnie inny punkt widzenia. Przede wszystkim zwracano uwagę na znaczne przetrzebieenie ówczesnych lasów w wyniku stosowania gospodarki płądrowniczej⁴, polegającej na wycince drzew najodpowiedniejszych do różnych celów przemysłowych, rzemieślniczych, budowlanych i eksportowych⁵. Szczególnie ucierpieć miały lasy położone w dorzeczach Wisły i Odry. W XV, XVI oraz na początku XVII stulecia były one jednak obszarami bardzo wyeksploatowanymi, o czym świadczą znane nam ilustracje królewsczyzn, dokumenty wystawiane przez polskich monarchów i wyniki przeprowadzonych badań paleoekologicznych⁶. W tym kontekście ciekawy jest przykład Puszczy Białowieskiej, która m.in. ze względu na nieprzystosowanie Narwi do spławu drewna nigdy w okresie przedindustrialnym nie była objęta masową i długotrwałą wycinką⁷. Postępujące wylesienie w zlewni Wisły nie powinno dziwić, gdyż wraz z zawarciem drugiego pokoju toruńskiego ziemie polskie włączone zostały bezpośrednio w strefę gospodarczą Europy Zachodniej, której w wielkim stopniu doskwierał głód drewna⁸.

¹ Simiński R. 2008; Stilgoe J.R. 2015.

² Heymanowski K. 1969; Róg D. 2021.

³ Falkowski M. 2017.

⁴ Używane pojęcie gospodarki płądrowniczej budzi pewien niepokój, gdyż jest ono antagonizmem w stosunku do pojęcia nowoczesnej, opartej na naukowych podstawach, gospodarki leśnej. Lepiej byłoby, gdyby zamiast niego używać sformułowania „gospodarka selektywna”, które lepiej oddaje sposób doboru materiału drzewnego w zależności od konkretnych potrzeb w przeszłości. Zob. Broda J. 1965b.

⁵ Broda J. 1965a; Broda J. 1965b; North M. 2018, s. 132–148, 172–181. Por. Puszcze. 2007; Zawadzki S., Zawadzki G. 2021.

⁶ Zob. aneks źródłowy poniżej. Por. AGAD, ASK, dział LIV, sygn. 15, k. 12–14; Lamentowicz M. i in. 2020.

⁷ Samojlik T., Jędrzejewska B. 2004; Samojlik T. 2010.

⁸ Warde P. 2006; Myśliwski G. 2022.

II. Kontekst badawczy i datacja

Wraz z nastaniem nowoczesnej gospodarki leśnej u schyłku XVIII w. pojawiły się pierwsze plany zagospodarowania lasów⁹. Równolegle powstawało coraz więcej fachowej (naukowej) literatury, która wraz z zachowaną kartografią pozwala lepiej zrozumieć to, w jaki sposób gospodarowano dawnymi lasami¹⁰. Tymczasem do czasów rozbiorów Rzeczypospolitej brakuje tego typu materiałów, nieocenione znaczenie mają natomiast lustracje i inwentarze poszczególnych typów dóbr, które są podstawowym źródłem w badaniach nad stanem kompleksów leśnych na terenie kraju¹¹. Dlatego też zależało nam na publikacji szesnastowiecznej lustracji lasów mazowieckich. Chcieliśmy udostępnić ten cenny zabytek szerokiemu gronu badaczy specjalizujących się nie tylko w historii środowiska, procesów osadniczych, ale także historii języka.

Prezentowany tekst lustracji lasów pochodzi z relacji rewizorskich przedstawianych na sejmach w 1566 oraz 1567 r.¹² i przechowywany jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Jego redakcja w księdze Metryki Koronnej, Lustracje dz. XVIII, 4¹³ jest niekompletna i obejmuje karty 57–116v, zawierające kolejno rewizję nadań (k. 56a–72, bez tytułu i fragmentu tekstu, obejmującego prawdopodobnie dwie strony¹⁴), sprawy dotyczące wyszynku, frymarków, pojedynczych miejscowości i młynów (być może *Dubia*, k. 73–87), cła mostowe i grobelne w województwach rawskim, płockim i mazowieckim (k. 88–94), donacje nowe w województwach rawskim, płockim i mazowieckim (k. 94v–98), wolności miejskie referowane w 1566 r. (k. 98v–107v), listę wójtów posiadających więcej roli, niż wynikało to z przywilejów (k. 108), oraz lustrację lasów (k. 108v–115v). Wydaje się, że na tej lustracji kończył się tekst relacji, o czym świadczą powtórzone słowa *Vacat* na k. 115v pod tekstem i na niezapisanych kartach 116 oraz 116v. Datację rękopisu finalnie potwierdza także znajdująca się na marginesie karty 109 zapiska — 1566 r. (ryc. 1).

Publikowany tekst jest kompilacją opisów pochodzących z czasu lustracji 1564/1565 r. z tymi pochodzącymi z roku 1566. Tak było między innymi w wypadku opisu lasów okalających Gostynin, gdyż w lustracji z 1565 r. podano, że w lasach żyje wiele zwierzyny — w wydawanym przez nas opisie podano zaś, że *teraz tego ni masz*¹⁵. Podobnie z grabiną, która wzmiankowana została we wcześniejszym opisie, zaś w wydawanym już nie¹⁶. Tego typu przykładów jest więcej.

⁹ Olenderek T., Mazur K. 2020.

¹⁰ Żabko-Potopowicz A. 1963; Czochoński M. 2018; Olenderek T. 2019.

¹¹ Chłapowski K., Dygdała J. 2005, s. 161–171.

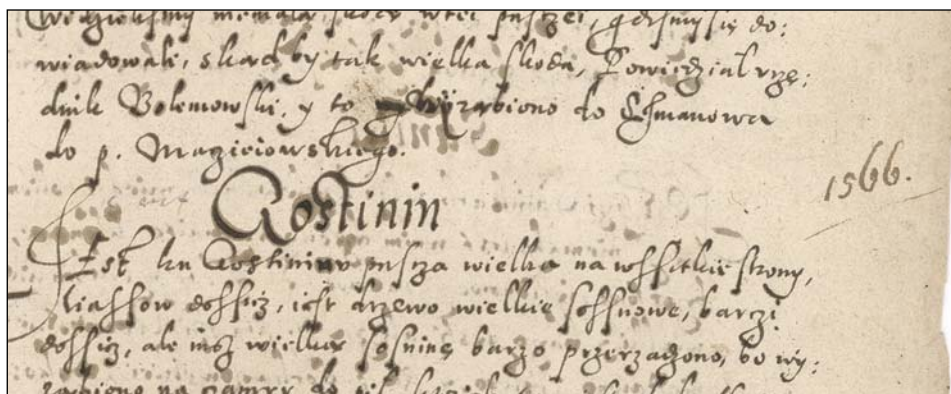
¹² Lustracja. 1967, s. X, przyp. 13.

¹³ W dotychczasowej literaturze przedmiotu różnie dzielono ten tekst. W inwentarzu AGAD podano, że rewizja nadań obejmuje k. 57–94, natomiast donacje nowe znajdują się na k. 94v–115 (http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series9, dostęp 22.11.2022). Wydawczyni (Lustracja. 1967) za relację przyjmując tekst znajdujący się na k. 73–115v (jak w przyp. 14). Wydaje się jednak, że tekst obejmujący k. 57–116v należy traktować jako całość. Przemawia za tym fakt spisania go jedną ręką, brak jakiegokolwiek tytułu, nagłówka lub choćby powiększonego duktu pisma na początku k. 73, a także fakt, że karta ta należy do składki zawierającej rewizję nadań. Karta 72v pozostała niezapisana, być może z jakiegoś powodu pisarz planował uzupełnić tekst później.

¹⁴ W księdze znajduje się zapisany dwustronnie niewielki fragment karty, zawierającej tekst rewizji nadań, oznaczony współcześnie numerem 56a. Wcześniejszy blok tekstu, obejmujący k. 39–55 (k. 48–55v pozostały niezapisane), spisany tą samą ręką, ale po łacinie, zawiera katalog listów przedstawionych królowi przez senatorów i członków rady królewskiej w sprawie egzekucji dóbr na sejmie piotrowskim w 1562/1563 r. Luźna k. 56 pozostała niezapisana. Uzasadnione wydaje się więc przypuszczenie, że obecna k. 56a stanowiła początek relacji rewizorów, a w czasie składania księgi i numerowania kart została dołożona pusta k. 56. Pierwotna foliacja obejmuje k. 1–116.

¹⁵ Por. Lustracje. 1959, s. 94.

¹⁶ Lustracje. 1959, s. 109.

Ryc. 1. Dopisek na marginesie karty z publikowanego źródła. M.in. na jego podstawie datowano czas powstania lustracji lasów na Mazowszu. Źródło: AGAD, MK, dział XVIII, 4, k. 109

Fig. 1. An annotation on the margin of the results of the inspection, which allowed to determine, among other things, the year of the survey. Source: AGAD, MK, section XVIII, 4, p. 109

W dokumencie zebrane są najistotniejsze informacje o stanie lasów, które stanowiły ważne źródło dochodów i narzędzie służące budowaniu zaplecza politycznego przez polskich monarchów. W lustracji poruszono kwestie związane z nadmierną eksploatacją lasów z powodu nadawania prawa wolnych wyrębów, konsekwencjami wypasu zwierząt, pożarami, kradzieżami drewna, niszczeniem barci czy wreszcie brakiem granic. Jej wartość wynika przede wszystkim z aktualizacji względem wcześniejszych rewizji. Zaprezentowano w niej nie tylko stan znany z dotychczas opublikowanych edycji źródłowych, ale przede wszystkim pozwala lepiej poznać dynamikę zmian w środowisku leśnym na terenie Mazowsza w drugiej połowie XVI stulecia¹⁷.

III. Zasady edycji

Lustracja została przygotowana w transkrypcji zgodnie z „Instrukcją wydawniczą dla publikacji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII wieku”¹⁸. W warstwie językowej zachowujemy formy charakterystyczne dla wydawanego dokumentu. Nie ujednolicamy zapisów do współczesnych postaci, ale pozostawiamy pojawiające się nieliczne warianty fonetyczne oraz występujące w tekście oboczne końcówki fleksyjne. Wszystkie miejsca nietypowe, niepewne, skreślone oraz uszkodzone zostały opatrzone odpowiednimi komentarzami. Dodatkowo podjęliśmy trud identyfikacji możliwie jak największej liczby osób wymienionych w lustracji. O ile osoby zajmujące stanowiska urzędnicze mogliśmy rozpoznać stosunkowo łatwo dzięki wcześniejszym edycjom podobnych dokumentów, dostępnym rejestrom Metryki Koronnej i innym materiałom (np. *Spisom urzędników*), o tyle większym wyzwaniem byli przedstawiciele rodzin szlacheckich i mieszczańskie. Tych nie zawsze udało się zidentyfikować. Z kolei identyfikacja osadnicza została oparta na mapach z serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.”¹⁹

Transkrypcja została poprzedzona przygotowaną wcześniej transliteracją, której szczegółowa analiza pozwoliła zbadać określone zachowania pisarskie, jak np.: sposoby graficznej realizacji poszczególnych głosek, regularność miękczenia spółgłosek przed samogłoskami,

¹⁷ Rewizja była używana (jako odrębne źródło od powszechnie znanych lustracji) m.in. przez Alinę Wawrzyńczykową (Wawrzyńczyk A. 1962) i Kazimierza Heymanowskiego (Heymanowski K. 1970).

¹⁸ Za udostępnienie tego maszynopisu serdecznie dziękujemy prof. Jerzemu Dygdale.

¹⁹ Atlas. 2021.

sposoby wprowadzania nosówek, wariantywność w zakresie fonetyki i fleksji czy stosowanie przez pisarza skrótów. Ten bardzo ważny etap prac pozwolił m.in. na ustalenie prawidłowych postaci nazw własnych i miejscowych, których grafia uniemożliwiała ich jednoznaczną interpretację, np. Lek, Zawissin, Zaleszczi. Dzięki transliteracji udało się dostrzec m.in. zapisy litery *l* z miękkością: *milia*, *lias*, *polie*, obok zapisów bez miękkości, np. *Lęzensczy* (w tekście również *Liezenski*), pojawiające się w tekście oboczności, np. *miedzy* — *między*, *telko* — *tylko*, *belo* — *było*, i odróżnić je od błędów charakterystycznych dla dokumentów kopiowanych.

Transliteracja jest podstawą szczegółowych badań prowadzonych przez językoznawców, a transkrypcja pozostaje autorską interpretacją, która pozwala jedynie na badanie leksyki. Transliteracja umożliwia nie tylko rozróżnienie wariantów od błędów, ustalenie brzmienia nazw własnych czy miejscowych, ale wydobywa często te cechy, które zaświadczają o wykształceniu pisarza, jego wieku czy pochodzeniu. Szczegółowe informacje o języku zostały podane poniżej.

IV. Pismo i język

Tekst rewizji zapisany jest jedną ręką, dość starannym duktem, który można określić jako polską kursywę renesansową lub kursywę kancelaryjną z cechami bastardy²⁰. Kompozycję poszczególnych kart wyznacza jednokolumnowy schemat pisarski o wymiarach 27 × 15 cm, w którym mieści się około 30 wierszy²¹. W prawym górnym rogu brązowym atramentem wprowadzono foliację kart²². Wszystkie karty posiadają znacznych rozmiarów marginesy, które nie zostały wykorzystane. Jedynymi wyjątkami są dopiski: na k. 109, gdzie poniżej środka karty na prawym marginesie przy miejscowości Gostynin ktoś zanotował rok 1566 oraz na k. 115v poniżej tekstu głównego dopisano słowo *Vacat*, co było dość częstą praktyką w tego typu za-
bytkach przy niezapisanych fragmentach kart.

Dbłość o formę przejawia się nie tylko w stałym schemacie pisarskim, ale również w sposobie komponowania nagłówków napisanych większym, pogrubionym i bardziej ozdobnym pismem niż pozostała część dokumentu. W całej rewizji występują litery inicjalne rozpoczynające poszczególne akapity. Często są one rozbudowane wymyślnymi zawijasami, które wychodzą na margines powyżej i poniżej wiersza, w którym umieszczony jest wyraz z taką literą. Ciekawymi elementami są pojawiające się na k. 112v oraz k. 113 kustosze w formie pojedynczych wyrazów. Trudno jednoznacznie stwierdzić czy kustosze są pozostałością po brudnopisie, czy jest to ślad po etapie, gdy dokument zapisany był na luźnych kartach, które dopiero później zszyto, czy też w tych miejscach uwidoczniło się jedynie przyzwyczajenie pisarskie kopisty.

Z całą pewnością można uznać, że opisywana lustracja była przepisywana. Świadczą o tym typowe błędy kopisty, do których należą m.in.: skreślenia powtórzonych wyrazów występujących w tekście wiersz niżej lub wyżej, zbyt wczesne wpisywanie litery, która rozpoczyna wyraz następny, pomijanie liter i wyrazów, które pisarz uzupełnił w interlinii, a także poprawianie liter już napisanych. Przykładowymi miejscami, w których występują wymienione błędy, są: na k. 113 skreślenie przez pisarza wyrazu *krolewską* [we fragmencie: w *tamtę puszcza krolewską* *przychodziłby zwierz wielki*], który to wyraz występuje równolegle w wierszu wyżej [we fragmencie: *kótrzy mają granice przyległe z puszcza krolewską*]; antycypacja litery *p* i poprawienie jej na literę *d* w wyrazie *drugie* [we fragmencie: *drugie pobudowano*]; uzupełnienie litery na k. 111 *odeim{v}je*, poprawianie liter na k. 110: w wyrazie *Dobrzekowa* litera *k* została

²⁰ Por. Górski K. 1969; Gieysztor A. 2009; Banderowicz K. 2011.

²¹ W zależności od ilości nagłówków zapisanych na danej karcie schemat ten obejmuje od 26 do 31 linijek tekstu. Wyjątek stanowi ostatnia karta zapisana do połowy, która liczy 13 wierszy.

²² Karta 110 oznaczona została trzykrotnie, ponieważ pisarz popełnił błąd i zapisał 116. Swoją omyłkę przekreślił, a później wpisał 100. Po zauważeniu kolejnej pomyłki na pierwszym zerze nadpisał 1. Dodatkowo współcześnie dopisano ołówkiem i podkreślono prawidłowy numer 110.

poprawiona z litery *h*, na tej samej karcie w wyrazie *budowaniv* końcowe *v* zostało poprawione z litery *a*. Tego typu błędów w tak niewielkim tekście znalazło się ponad dwadzieścia, co może świadczyć zarówno o pośpiechu piszącego, jak i jego nieuwadze.

Zaskakująca jest grafia zachowanej lustracji. Uwidacznia się w niej przede wszystkim wielofunkcyjność poszczególnych grafemów oraz niekonsekwentne oznaczanie części głosek. Tego typu zapisy bardziej przystają do pisma z drugiej połowy lub końca XV w. niż do tekstów o wiek późniejszych. Należałoby się spodziewać, że lustracja, jako oficjalny dokument, oprócz dbałości o formę, powinna cechować się dbałością o stronę graficzną, jednak szczegółowa analiza tych kilku kart pozwala wysunąć tezę, że pisarz albo traktował tekst dosyć swobodnie, albo nie był biegły w polskim piśmie. Wśród cech charakterystycznych dla pisarza należy wymienić:

- regularny sposób zapisywania samogłoski nosowej przedniej przez *ę*, np. *dębina* [k. 108v], *wręby* [k. 109], *zimę* [k. 109], w pojedynczych przypadkach pisarz znaczy zbędną nosówkę przed literą *n*, np. *jesieniny* [k. 113],
- regularny sposób zapisywania samogłoski nosowej tylnej przez *q*, np. *maiq* [k. 108v], *czieliq* [k. 109], *rąbiq* [k. 113],
- regularne znaczenie miękkości spółgłosek przed samogłoskami, np. *wielkie* [108v], *lipina* [k. 109], *Blonia* [k. 110], *dębinę* [k. 115], choć wyjątek stanowi czterokrotne zapisanie przymiotnika *mazowiecki* bez miękkości: *Mazoweczkiem*, *Mazoweczkim* [k. 108v], *Mazoweczkie* [k. 110], *Mazoweczki* [k. 114v],
- nieregularne znaczenie grupy S–Š–Ś: głoska *s* oddawana jest najczęściej przez *s*, np. *iest*, *sprawę* [k. 108v], *sarn* [k. 109], *rosłego* [109v], bardzo często przez *ss*, np. *liassi*, *czassow* [k. 108v], *dossycz* [k. 109], *ossobne* [k. 109v], miejscami przez *sz*, np. *szossnina* [k. 108v], *liasz* [k. 109v], *Szulieiw* [k. 115v]; głoska *z* zapisywana jest najczęściej przez *z*, np. *zamku*, *zwierz* [k. 108v], *rozdał* [k. 109v], niekiedy przez *s*, np. *roskopał* [k. 111], *s* [k. 111v], *przes* [k. 113], bardzo rzadko przez *sz*, np. *therasz* [k. 109], *przesz* [k. 114]; głoska *š* oznaczana jest zwyczajowo przez *s*, np. *Puszcze* [k. 108v], *skodę* [k. 109], *psczoł* [k. 110], czasem przez *ss*, np. *wsserz* [k. 108v], *Młodziessin* [k. 109v], *inssych* [k. 110], bardzo rzadko przez *sz*, np. *zawsze* [k. 111], *masz* [k. 113], *olszowe* [k. 113v]; głoska *ž* oddawana jest najczęściej przez *z*, np. *mnożq*, *pozarem* [k. 109], *lieżqczę* [k. 110v], *polozili* [k. 115v], rzadko przez *sz*, np. *tesz*, *iusz* [k. 108v], *isz* [k. 115], sporadycznie przez *ss*, np. *thess* [k. 108v], wyjątkowo przez *s*, np. *jes* [k. 109v]; głoska *š* znaczone jest najczęściej przez *s*, np. *Staroscina* [k. 109], *scziąga* [k. 110v], *częszcz* [k. 112], wielokrotnie przez *ss*, np. *szossnina* [k. 108v], *liessne* [k. 110], *wiess* [k. 112v], wyjątkowo przez *sz*, np. *wiesz* [k. 111], a w połączeniach z poprzedzającą literą *k* – zawsze przez *x*, np. *kxiążętach* [k. 111], *kxięstwa* [k. 113], *kxięgach* [k. 114],
- głoska *i* znaczone jest prawie zawsze przez *i*, np. *wielka* [k. 108v], *ziemi* [k. 109], *Widzielismy* [k. 109], wyjątek stanowi regularne zapisywanie spójników *i*, *iż* oraz zaimków *im*, *ich* przez grafem *y*, np. *y* [k. 108v], *yz* [k. 110], *yeh* [k. 109], *ym* [k. 109],
- głoska *y* oznaczana jest za pomocą *y*, np. *tury* [k. 108v], *wygaił* [k. 109], *wykopali* [k. 112],
- głoskę *e* pisarz zawsze zapisuje przez *e*, np. *powiedział* [k. 110], *Krolewskiem* [k. 111], *ale* [k. 112],
- głoska *a* oddawana jest zawsze za pomocą *a*, np. *wielka* [k. 108v], *czamry* [k. 109], *starosti* [k. 110v],
- głoska *o* zapisywana jest zawsze przez *o*, np. *starosta* [k. 110], *godne* [k. 110v], *pokoiu* [k. 111],
- głoskę *u* pisarz oddaje za pomocą *u*, np. *wzdłuz* [k. 110], *Puszcza* [k. 110v], *okupem* [k. 111], oraz *v*, np. *budowaniv*, *vboga* [k. 110], *odeimviq* [k. 111],

- głoskę *ī* w rękopisie najczęściej znaczone przez *i*, np. *rodzaina* [k. 108v], *nimaiā* [k. 109], *iest* [k. 110] lub przez *y*, np. *zabiyaiā* [k. 110], *Polomiyei* [k. 112], *zabiyā* [k. 113]. Dodatkowo litera *y* oznacza w rękopisie również połączenie i zgłoskotwórczego oraz niezgłoskotwórczego, np. *zabyq* [k. 110v] lub w kolejności odwrotnej, np. *Polomiy* [k. 112],
- głoska *p* oznaczana jest zawsze jako *p*, np. *puszcza*, *Biskup* [k. 112], *niepokoi* [k. 113],
- głoskę *b* pisarz zawsze oddaje jako *b*, np. *dębina* [k. 108v], *barczy* [k. 109], *wrąb* [k. 110v],
- głoska *m* zapisywana jest zawsze przez *m*, np. *mało* [k. 108v], *czamry*, *tam* [k. 109],
- głoskę *f* pisarz oddaje za pomocą *f*, np. *folwarkow* [k. 108v], *frimarczeli* [k. 114v], lub *ff*, np. *traffia* [k. 110], *treffili* [k. 113],
- głoska *v* oznaczana jest stale przez *w*, np. *wolne* [108v], *drzewo* [k. 109], *łęgów* [k. 110],
- głoska *t* zapisywana jest zawsze przez *t*, np. *tury* [k. 108v], *iest* [k. 109], *rozmaite* [k. 109v],
- głoskę *d* pisarz oddaje zawsze przez *d*, np. *modrzewina* [k. 108v], *drzewo* [k. 110], *obiazd* [k. 112],
- głoska *c* oznaczana jest stale przez *cz*, np. *więczei* [k. 108v], *naliezączei* [109v], *Stromieczka* [k. 110v],
- głoska *z* zapisywana jest przez *dz*, np. *odwodzą* [k. 113], *posadzenie*, *poszkodzona* [k. 115],
- głoskę *ł* pisarz oddaje najczęściej za pomocą *l*, np. *wzdłuż*, *dal* [k. 108v], *Płoczk* [k. 110], ale również przez *ł*, np. *mało* [k. 108v], *pił*, *wygail* [k. 109],
- głoska *n* zapisywana jest zawsze przez *n*, np. *napsowano* [k. 108v], *sarn*, *Pan* [k. 109],
- głoskę *č* pisarz oznacza stale przez *cz*, np. *cziniā* [k. 108v], *często* [k. 109], *puszcza* [k. 111r],
- głoska *r* oddawana jest przez *r*, np. *dobre* [k. 108v], *stara* [k. 109], *bor* [k. 110],
- głoskę *ř* pisarz prawie zawsze oddaje przez *rz*, np. *zwierz* [k. 108v], *przesly* [k. 109], *mlynarza* [k. 115],
- głoska *l* znaczone jest najczęściej przez *l*, np. *wielka* [k. 109], *kłonowe* [k. 109v], *Crolewskim* [k. 111], jednak w wielu przypadkach pisarz dodatkowo zaznaczył jej miękkość, zapisując *li*, np. *polia*, *klienina* [k. 111], *milia* [112],
- głoskę *č* w rękopisie oznaczono przez *cz* np. *pobiracz*, *miecz* [k. 108v], *czwierz* [k. 111],
- głoska *z* oznaczona jest przez *dz*, np. *dzierzawcza*, *chodzi* [k. 108v], *ludzie* [k. 109],
- głoska *ń* zapisywana jest przez *n*, np. *koncza* [k. 111], *Radzinskie* [k. 112], *ogien* [k. 114],
- głoskę *k* pisarz oznacza przez *k*, np. *skoda* [k. 110], *pokoju* [k. 111], *Krolewskiej* [k. 112v], oraz przez *c*, np. *canczlerza coronnego* [k. 111], *Crolewskiego* [k. 112]. Niejednoznaczny w interpretacji jest zapis *Oeconom* [k. 113], ponieważ nie wiemy, czy pisarz utrwalił w nim łaciński rzeczownik *oconomus* ‘gospodarz, zarządca’ ze spolonizowaną końcówką, czy też w zapisie kryje się już polski rzeczownik *ekonom*, którego postać *oekonom* odnotowano w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*²³,
- głoska *g* jest zapisywana przez *g*, np. *godne*, *mogą* [k. 110v], *vbogim* [k. 111],
- głoskę *χ* pisarz oddaje przez *ch*, np. *chowaiā* [k. 108v], *zdichaiā* [k. 109], *puszczach* [k. 110].

Niewątpliwie najbardziej widoczne w tekście są różnice występujące w sposobie oznaczania szeregu S–Š–Ś. Nie można sformułować jednoznacznych wniosków dotyczących sposobu wymowy poszczególnych głosek z uwagi na wielofunkcyjność stosowanych grafemów. Nie można też jednoznacznie stwierdzić, że w tekście uwidaczniają się określone cechy dialektalne, jak np. mazurzenie. O ile głoska *š* bywa zapisana przez grafem *s*, jak np. w zapisach typu: *po-*

²³ Słownik. 1972, s. 534.

skodzon, skodę, mieskaiaq, o tyle pozostałe głoski [ż, ċ, ź], które w mazurzeniu podlegają wymianie, nie noszą już znamion takiego różnicowania na poziomie grafii. Powyższą analizę grafii można jedynie odnieść, jak już zostało to zasygnalizowane, do stanu zabytków językowych pochodzących z końca XV w. lub początku kolejnego stulecia.

Równie ciekawy w tym zabytku jest system oznaczania głosek *l* oraz *l̄*. W lustracji pojawił się już osobny grafem na głoskę *l̄*, zgodnie z obowiązującym w XVI w. stanem, jednak w wielu miejscach pisarz pozostawił oboczne zapisy przez *l*, tak jak to miało miejsce w XV w. Zagadkowe jest bardzo częste oznaczanie miękkości głoski *l* przez połączenie *-li-*. Pisarz nie stosował tego zapisu w celu rozróżnienia *l* oraz *l̄*, jak zwyczajowo robiono to w rękopisach z XVI w., w których nie wprowadzono jeszcze osobnego grafemu na głoskę *l̄*. Być może chciał w ten sposób oddać miękką wymowę *l* — tak jak wymawia się na północnym wschodzie Polski. Połączenie *-li-* występuje w różnych pozycjach i zapisano je przed samogłoskami *a*, *e* oraz *o*, np. *liasy, sliachty, milia, naliezały, Liezenski, polie, milie, klienina, Chorzelie, wielie, prziliegli, liezy, pozwolieniem, Modzeliowie, Zieliony*. Wydaje się, że nie jest to oznaczenie cechy fonetycznej, lecz wyuczone przyzwyczajenie pisarskie. Podobnym zabytkiem, w którym równie licznie stosowano tego typu zapisy, są krakowskie statuty kapituły norberthańskiej z 1541 r.²⁴

Wśród cech językowych, które mogłyby pomóc wskazać pochodzenie pisarza, należy odnotować oboczne stosowanie przez niego form: *ni* — *nie*, *tylko* — *telko*, *było* — *belo*. Wymienione cechy nie są jednak na tyle charakterystyczne, aby ograniczyć ich występowanie czy to do Mazowsza, czy też Małopolski. W zestawieniu wymienionych oboczności z niekonsekwencją graficzną oraz błędami występującymi w tekście niemożliwe jest wskazanie regionu, z którego pochodził twórca lustracji.

Nietypowe zachowania pisarskie uwidaczniają się w zapisie dwóch wyrazów — *quitti* i *treffli*. Być może należy je rozpatrywać w perspektywie nieregularnie stosowanej grafii, ale nie można zapominać o perspektywie zapożyczeń. W XVI w. w języku niemieckim powszechnie używane były rzeczownik *Quittung* ‘rachunek, kwit’ oraz czasownik *treffen* ‘spotkać, trafić’²⁵. Podwojenie spółgłosek w *quitti* i *treffli* mogło być odzwierciedleniem niemieckich odpowiedników, jednak na podstawie dwóch wyrazów nie należy wnioskować, że pisarz znał język niemiecki.

W tekście pojawiają się skróty charakterystyczne dla tego typu dokumentów. Wśród najczęściej stosowanych należy wymienić: *W. Krol. Mczi* — Waszej Królewskiej Mości, *Crol ie^o m.* — Król Jego Mość, *ie^o m.* — jego mość, *p.* — pan, panowie, pani. Pisarz stosuje kontrakcję połączoną z podniesieniem ostatniej litery, np. *cze^o* — czego, *Ploczkie^o* — Płockiego, jak i sygły, np. *X.* — księdza. Dokument w swojej formie pod tym względem nie odbiega od dokumentów z epoki.

²⁴ Karaś M., Perzanowski Z. 1970, s. XIV–XXV.

²⁵ Por. <https://www.woerterbuchnetz.de> (dostęp 05.06.2023).

ANEKS ŹRÓDŁOWY

Lustracja puszczy, borów i lasów królewskich na Mazowszu z 1566 roku, opisująca stan zagospodarowania najważniejszych kompleksów leśnych położonych na terenie województw rawskiego, płockiego oraz mazowieckiego.

*Or. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,
Metryka Koronna XVIII, 4, k. 108–115v.*

Puszcze, lasy, bory w Księstwie Mazowieckiem, w województwie rawskim, płockim i mazowieckim

[k. 108v]

Regnów²⁶

Ku Regnowu są lasy, bory, dobre wszecz i wzdłuż na milę abo mało więcej. Jest też i las dębowy dobry, dębina wielka, rodzajna. W boru jest drzewo dobre, godne ku budowaniu: sośnina, modrzewina wielka, ale ten już bór jest niemało poszkodzon przez te, które tam mają wolne wręby od Waszej Królewskiej Mości, jako pan Domaniewski²⁷, pan Podskarbski²⁸. A z zamku też rąbią co potrzeba, tak do zamku, jako i do folwarków. Tak nam dał sprawę pan dzierżawca.

Sochaczów²⁹

Ku starostwu sochaczewskiemu są puszcze wielkie: puszcza wiskitcka i jaktorowska, kędy się tury chowają, ale tym puszczam barzo już napsowano przez te, które mają wolne wręby i też ze wsi przyległych, tak ziemiańskich, jako i duchownych. Czynią wielkie szkody, gwałtem jeżdżą, pobierać się nie dadzą, urzędniki gajewniki biorą, tak iż ten zwierz, który tam chodzi, nie może mieć pokoju, jako przedtym miewał, bo tam inszych czasów nie dopuszczano i jednego drewna uciąć, chyba na kraju. Jest też stąd wiele w puszczy ziemiańskich i kmiecych, którymi też wypasają trawy³⁰, dla czego, jako łowcy powiadają, turowie [k. 109] się mało mnożą. A k temu, iż też na zimę ni mają szopy, kiedy by im dawać siano, przeto też cielęta zdychają, mało się ich uchowa przez zimę. Mają wolne wręby do tej puszczy: jego mość pan Sandomirski³¹, pan Ma-

²⁶ Or. Regnow. Regnów — wieś w woj. łódzkim, w pow. rawskim położona ok. 10 km na wschód od Rawy Mazowieckiej. W XVI w. osada o dwóch typach własności — królewskiej i kościelnej. Należała do starostwa rawskiego. W latach sześćdziesiątych XVI w. była dzierżawiona przez rodzinę Okuniów — Tomasza i Krzysztofa, synów kasztelana czerskiego i starosty rawskiego Piotra Okunia, zob. Lustracje. 1959, s. 21.

²⁷ Szlachcic Jan Domaniewski, zob. Lustracje. 1959, s. 22, 45 i przyp. 81 na s. 45.

²⁸ Szlachcic Jakub Podskarbski, zob. Lustracje. 1959, s. 12, 13, 22, 206, 213 i por. z *Matricularum*. 1919, nr 633 (= AGAD, MK, sygn. 77, k. 262), gdzie dokument na dożywocie na wójtostwo w Komorowie z 1549 r.

²⁹ Or. Sochaczow. Sochaczew — miasto w woj. mazowieckim, w pow. sochaczewskim położone nad rzeką Bzurą. W XVI w. centrum dóbr starościńskich zarządzanych w latach sześćdziesiątych XVI w. przez Mikołaja Radziejewskiego, zob. Lustracje. 1959, s. 26.

³⁰ Por. Lustracje. 1959, s. 63: „Jest tam przy tej wsi [tzn. Jaktorowie — wydawcy] łąk wiele, które dla turów sprzątają, bywa siano, czasem mniej, czasem więcej, brogów 30, ale roku 1563 zostało go beło, co go turmi nie strawiono, brogów 8, ale roku 1564, iż były łąki wyschłej, nie beło go, tylko brogów 13,5. Może go zawsze nad to, co turzy się strawią, każdy rok sprzedać siano, rzadko mniej brogów 8 per zł 5 każdy bróg [...]. Jest tam też jedna łąka, którą zową Krzyżową, której iż jej dla turów nie sieką, bo jest przy Stegnach, kędy bydło do puszczy gonią ze wsi, a dlatego iż jej kmiecie nie grodzą, ale ją bydłem swym wypasają, dają za toż każdego domu po gęsi i po kapłunie [...]”.

³¹ Stanisław Wolski h. Półkozic z Podhajec (zm. 1566 r.), kasztelan sandomierski w latach 1564–1566 r., zob. Urzędnicy. 1993b, s. 91, 222.

ciejowski³², pan Okuń z Grodziska³³, pani starościna Błońska³⁴. Turów starych jest 8, młodych turów 3, krów starych 22, cieląt 5. Jest też w tych puszczech barci nimało.

Kapinos³⁵

Jest tam w ziemi sochaczewskiej u Kapinosa puszcza wielka, aleśmy tam nie rewidowali, bo summa stara.

Bolemów³⁶

Jest ku Bolemowu puszcza wielka, który jest wzdłuż przez trzy mile, a wszecz trzy³⁷ mile wielkie. Część boru a część lasu jest sośnina wielka, barci dosyć, dębina wielka, olszyna, grabina, lipina etc. i sarn nimało. Widzieliśmy nimałą szkodę w tej puszczej. Gdyśmy się dowiadowali, skąd by tak wielka szkoda, powiedział urzędnik bolemowski: i to wyrąbiono do Szymanowa³⁸ do pana Maciejowskiego³⁹.

Gostynin⁴⁰

Jest ku Gostyninu puszcza wielka na wszystkie strony, lasów dosyć. Jest drzewo wielkie sosnowe, barci dosyć, ale już wielką sośninę barzo przerzadzono, bo wyrąbiano na czamry⁴¹ do pił⁴², których tam jest około tej puszczej. Pan starosta przeszły⁴³ wiele jej wygał i teraz czynią szkodę wielką ludzie starostwa przedeckiego, którzy mieszkają nad Wisłą⁴⁴. Nie strzegą też tej puszczej, tak jako przedtym strzegano, nie chowają gajewników ani grodzia-

³² Osoba niezidentyfikowana. Być może tożsama z Maciejowskim z Szymanowa, zob. przyp. 39.

³³ Tomasz Okuń z Grodziska. Zob. przywilej na wolny wyrąb z 1565 r. w: *Matricularum*. 1919, nr 3136 (= AGAD, MK, sygn. 99, k. 206v–207).

³⁴ Anna Kłodzińska, wdowa po podkomorzym drohickim i zakroczymskim, wojskim liwskim oraz staroście błońskim, Macieju Kłodzińskim. Zob. *Matricularum*. 1919, nr 7933 (= AGAD, MK, sygn. 89, k. 324–325v); *Matricularum*. 1919, nr 3763 (= AGAD, MK, sygn. 101, k. 226v–227v). Zob. przywilej na wolny wyrąb z 1554 r. w: *Matricularum*. 1919, nr 6474 (= AGAD, MK, sygn. 84, k. 437–438v).

³⁵ Kampinos — dziś wieś położona w woj. mazowieckim, w pow. warszawskim zachodnim. W XVI w. należała do woj. rawskiego. Miejscowość lokowana jako miasto w 1414 r. (pod nazwą Białe Miasto), jednak w XVI w. nie utrzymała tego statusu. Od drugiej połowy XVI w. występuje już jako wieś o nazwie Kapinos. Tenuta oddana w zastaw na tzw. „starych sumach” przed 1504 r. Zob. Pacuski K. 2005, s. 188–195; Rutkowski H., Główka D., Majewski W. 2005, s. 225–241.

³⁶ Or. Bolemow. Bolimów — miasto lokowane w XIV w., położone dziś w woj. łódzkim, w pow. skierniewickim. W połowie XVI w. centrum tenuty dzierzawionej przez biskupa płockiego Jędrzeja Noskowskiego (Lustracje. 1959, s. 67). Opis puszczy nie różni się zasadniczo od opisu z: Lustracje. 1959, s. 70–71.

³⁷ W Lustracje. 1959, s. 70 podano 2 mile wszecz.

³⁸ Szymanów — wieś obecnie położona w woj. mazowieckim w pow. sochaczewskim. W drugiej połowie XVI w. osada szlachecka podzielona między pięciu współwłaścicieli. Zob. przyp. 39.

³⁹ Być może chodzi o Mikołaja Maciejowskiego, por. *Matricularum*. 1919, nr 7693 (= AGAD, MK, sygn. 89, k. 78v–79v). W drugiej połowie XVI w. Maciejowski był niewymienionym z imienia jednym z pięciu właścicieli wsi Szymanów. Zob. rejestr poborowy z 1570 r.: AGAD, ASK, dział I, sygn. 49, k. 373: „Pars domini Maczieiowsky de laneis 25, item de 5 rothis molendini”.

⁴⁰ Gostynin, miasto lokowane na prawie chełmińskim przez Ziemowita IV w XIV w. Obecnie położone w woj. mazowieckim, w pow. gostynińskim. W XVI w. siedziba starostwa, zob. Lustracje. 1959, s. 87–98. W rękopisie na prawym marginesie wpisany jest rok 1566.

⁴¹ Chodzi o cembry, czyli pale, dyle potrzebne w pracach konstrukcyjnych m.in. do budowy studni (cembrowania). Zob. Linde S.B. 1807, s. 224.

⁴² Piły, czyli młyny tartaczne, potwierdzone są m.in. w lustracji starostwa gostynińskiego. Zob. Lustracje. 1959, s. 91–92.

⁴³ Stanisław (syn Pawła) Wolski h. Łabędź (zm. 1561 r.), pełnił urząd starosty gostynińskiego w latach 1545–1561, zob. Urzędnicy. 1993b, s. 222.

⁴⁴ Por. Lustracje. 1959, s. 94: „przeto iż nie strzegą z zamku i gajewników nie masz, którzy by przyglądali puszczej, przeto chłopci wolnie rąbią, a spuszcżają do Włocławka i dalej Wisłą”.

nów, którzyby jej przeglądali. Często też pożarem pogorywa, bo tego nie pilnują ani bronią. Bywało w tej puszczej zwierzu przedtym dosyć: sarn, dzikich świń, teraz tego ni masz, iż często pogorywa⁴⁵.

[k. 109v]

Mysłowina⁴⁶

Jest drugi bór przy Gostyninu, przy wsi Mysłowin. Jest go w objazd 2 mili⁴⁷. Jest w nim drzewo wiekie, ale ten bór barzo poszkodzon prze nieuczynienie granic z pany Trębskimi⁴⁸ i z inszymi ziemiany i prze niebronienie pilne⁴⁹.

Strzelce⁵⁰

Przy Strzelcach wsi królewskiej jest boru na podobieństwo na 2 mile. Jedno drobny bór, mało w nim najdzie drzewa do budowania, bo starosta przeszył⁵¹ wiele drzewa wygail i drugie rozdał. Są też ku tej wsi lasy dębowe i grabowe, i gaje osobne, ale jeź też wiele wygajono.

Skrzany⁵²

Przy wsi królewskiej Skrzanach ku Gostyniu należącej jest boru wszere i wzdłuż pułmile. Ni masz w nim rosłego drzewa. Był też i gaj, ale ji wygajono.

Saniki⁵³

Jest przy Sanikach wsi królewskiej miedzy polem las niemały. Jest w nim drzewo rozmaite: klonowe, brzostowe, jesionowe, grabowe etc. Był to przedtym las wielki i barzo gęsty, ale za pana starosty Gostyńskiego⁵⁴, niedawno zesłego, i za pani Sochaczowskiej⁵⁵ wykopano go część na folwark⁵⁶. Był też i drugi las, tamże pod starym polem, olszowy, ktorego też było niemało, ale ji już wyrąbiono.

Młodzieszyn⁵⁷

Przy Młodzieszynie wielka jest puszcza, który jest w objazd przez 4 mile. Jest w nim⁵⁸ drzewo rozliczne, wielkie, barci dosyć, lasa dosyć. Jest rozmaite [k. 110] drzewo borowe i leśne. Gdyśmy tę puszcza objeżdżali nie widzieliśmy w niej szkody bardzo wielki, chyba w lesiech zawadza się poręby, ale nie tak, jako w inszych puszczech.

⁴⁵ Por. Lustracje. 1959, s. 94: „Jest też w tej puszczy niemało saren i świnię dzikie bywają, gdy pokój w puszczej”.

⁴⁶ Mysłowina, wieś należąca w XVI w. do starostwa gostynińskiego, leżąca na wschód od Gostynina nad rzeką Osetnicą. Obecnie w granicach miasta.

⁴⁷ Lustracje. 1959, s. 109: „[boru — wydawcy] w objazd wielkie 1,5 mile”.

⁴⁸ Być może chodzi o rodzinę Trębskich zamieszkującą okolice Trębskiej Wsi położonej około 8 km na południe od Gostynina. Por. AGAD, ASK, dział I, sygn. 49, k. 648v.

⁴⁹ Lustracje. 1959, s. 109: „jest też i las dobry grabowy i wiele go”.

⁵⁰ Strzelce, wieś położona około 13 km na południe od Gostynina, należąca do starostwa gostynińskiego.

⁵¹ Zob. przyp. 43.

⁵² Skrzany, wieś położona 8 km na południe od Gostynina. Por. Lustracje. 1959, s. 112.

⁵³ Sanniki, wieś położona 12 km na południowy wschód od Gąbina. W XVI w. należała do starostwa gostynińskiego, będąca (jako klucz sannicki) w dożywotniej dzierżawie Jadwigi Wolskiej z Choinego, kasztelanki sochaczewskiej (zob. Lustracje. 1959, s. 220).

⁵⁴ Zob. przyp. 43.

⁵⁵ Zob. przyp. 53.

⁵⁶ Zob. więcej w Lustracje. 1959, s. 131.

⁵⁷ Młodzieszyn, w połowie XVI w. wieś królewska w dzierżawie Arnolfa Uchańskiego wojewody płockiego, położona 9 km na północ od Sochaczewa. Zob. Lustracje. 1959, s. 145.

⁵⁸ Nim, tak w rękopisie. Zaimek odnosi się do Młodzieszyna.

Miasto Płock⁵⁹

Ku starostwu płockiemu przy wsiach Wykowie⁶⁰ i Trosinie⁶¹ jest lasów, łągów, boru nie-
mało, którego używają na potrzebę zamkową. Jest też szkoda w tym boru trosińskim niemała
z tej przyczyny, iż granic ni masz od Dobrzekowa⁶² wsi ziemiańskiej⁶³.

Mława⁶⁴

Jest ku Mławie puszczej niemałe wszędy mila, wzdłuż także. Jest w niej dobre drzewo
wielkie ku budowaniu, barci i pszczoł niemało, ale w niej szkoda niewielka.

Województwo Mazowieckie

Książenice⁶⁵

Jest tam bór przy Książenicach, jest go więcej niż mila w objazd. Było w nim drzewo
rozmaite i wielkie, ale już barzo ten bór przerezadzony. Gdyśmy się dowiadowali od pana sta-
rosty⁶⁶, czym by się ta szkoda działa, pan starosta powiedział, iż Król Jego Mość raczy dawać
kwity panom na kielka kop drzewa, czego się często trafia. Do Błonia też niemało wyrąbiono,
kiedy było miasteczko pogorzało⁶⁷. Ślacha też uboga, która obległa tam wkoło ten bór, ci się
gwałtem urywają i gajewniki zabijają, trudno ji tam obronić.

Warszewa⁶⁸

[k. 110v] Jest przy Warszawie boru niemało za młynem. Jest go wszędy i wzdłuż na pułmi-
le. Jest w nim drzewo dobre, ku budowaniu godne. Jest też dębina, ale ten borek nie jest po-
szkodzon.

Słupina⁶⁹

Jest druga puszcza ku Warszawie przy wsi Słupnia dosyć niemała. Jest jej w objazd mało
nie sześć mil. Jest w niej drzewo rozliczne, do budowania godne. Kiedy Wisła stoi, tedy tam
gają od pana starosty na olszynę, brzezinę i na drwa leżące. Nie barzo ta puszcza zeszklodzona.
Taż puszcza ściąga się aż ku Brodnemu⁷⁰ wsi królewskiej.

⁵⁹ Płock — miasto położone na prawym brzegu Wisły, w XVI w. stolica województwa płockiego. W latach sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych XVI w. w rękach Andrzeja Gulczewskiego, wojewody rawskiego i płockiego oraz starosty pyzdrskiego, zob. Lustracje. 1965, s. 3, 36.

⁶⁰ Wyków, wieś położona 13 km na południowy wschód od Płocka, na prawym brzegu Wisły, należąca do starostwa płockiego.

⁶¹ Dziś Troszyn Polski, wieś położona 14 km na południowy wschód od Płocka, na lewym brzegu Wisły, należąca do starostwa płockiego.

⁶² Dobrzyków, wieś szlachecka położona 9 km na południe od Płocka, na lewym brzegu Wisły.

⁶³ Por. Lustracje. 1965, s. 11, gdzie dokładny opis szkód.

⁶⁴ Mława, miasto położone 30 km na północ od Ciechanowa. W XVI w. jako dzierzawa dożywotnia Gabriela Grabowieckiego, zob. Lustracje. 1965, s. 32.

⁶⁵ Książenice, wieś położona 6,5 km na południowy wschód od Grodziska Mazowieckiego, będąca w połowie XVI w. dożywotnią dzierzawą biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego. Zob. Lustracja. 1967, s. 49, por. Słownik. 2013, s. 124.

⁶⁶ Maciej Chądziński, zob. Lustracja. 1967, s. 48.

⁶⁷ Nie udało się znaleźć informacji o pożarze Błonia w tym okresie.

⁶⁸ Warszewa, dziś miasto stołeczne Warszawa.

⁶⁹ Słupno, wieś położona 3,5 km na południowy zachód od Radzymina. Chodzi tu konkretnie o Puszcze Słupińską obejmującą obszar od Nieporętu do rzeczonyj wsi Słupno i Bródno. Por. Słownik. 2013, s. 19, 260–261, gdzie hasła „Bródno Puszcza”, „Słupińska Puszcza” i „Słupno”. Słupina, tak w rękopisie.

⁷⁰ Bródno, wieś położona 5 km na północny wschód od Starego Miasta Warszawy, dziś część Warszawy, zob. Słownik. 2013, s. 18–19.

Piaseczno⁷¹

Przy miasteczku Piasecznie jest bór niemały, jedno barzo napsowany, wyrąbiony. Było w nim drzewo wielkie do budowania godne. Pan Pucek⁷² tam ma wrąb dożywotni. Pan starosta go też barzo nie szkodzi.

Stromiec⁷³

Puszcza stromiecka, bory i lasy poczynają się od granice wareckiej i od granice panow Grabowskich, aż do pola Wierzchowskiego. Ściąga się wzdłuż trzy mile wielkie, zasię od pola Strumieckiego⁷⁴, aż do ujazdów i znaków panow Mężyńskich są pułtory mile wszecz. Jest w tej puszczy drzewo rozliczne do barci, do budowania godne. Są też i stanowiska na żwierz. Bywają tam jelenie, które przychodzą od puszczy Leżeński, ale się nie mogą z puszczą poznać, bo panowie sąsiedzi ślachta albo wypędzą, albo zabiją. Iż ta puszcza do tego czasu nie ma granic sypanych, przeto się tam ślachty wiele w nią wcielają, którym pan dzierzawca nie może odeprzeć. Jako przodkiem [k. IIIr] pan Gostomski odejmuje las ku Leżenicem⁷⁵ co lepszy, abo uroczynsko, które zową Oblęcz. Zasię drudzy panowie Leżeńscy odejmują ćwierć mile na szerz puszczy, które zową Mirzorow abo Kownaty, gdzie tam już posadził pan Leżeński wieś nową na gruncie królewskim⁷⁶.

Pan Zbąski od Wierzchowni⁷⁷ wsi swej odejmuje wszecz ćwierć mile, a wzdłuż pułmile puszczy i tam już wiele rozkopał na pola. Panowie Balowie odejmują las dobry, który zową Okół. Jest go w objazd pułmile dobre. Są pamiętnicy, poddani Jego Królewskiej Mości, kiedy te uroczynska nowo odjęte zawsze należały ku Stronicowi i zawždy były w pokoju.

Po książętach, za dzierzawce pana Wolskiego Rzeszodka⁷⁸ kanclerza koronnego, były zawždy w pokoju i ku Stromczewi zawsze należały. Potrzebuje ta puszcza granic, bo gdzie granice nie będą, tedy ta puszcza zniszczeje do końca. Ludziom królewskim zadnim obyczajem używać nie dopuszczają. Barci ich własne, które tam z dawna mają, podbierają, konie, wozy, siekiery, suknie biorą, niedopuszczając im używania wedle znaków starych, a te rzeczy pobrane aż za wielkiem okupem ubogim poddanym królewskim wracają i to nie wszytkiem.

Osiecko⁷⁹

Puszcza osiecka, którą zową Kaczków, jest wielka, na której puszczy osadzono wsi wiele i teraz nowo sadzą miasteczko przy wsi Osiecku, na które miasteczko wymierzono włók 20 miary chełmińskiej⁸⁰. Jest w tej puszczy rozliczne drzewo: dębowe, jesionowe, klenina, olszyna, grabina etc. Jedno, iż tej puszczy barzo napsowano i wyrąbiono: dębiny wielkie kielkanaście kop, sośniny

⁷¹ Piaseczno, miasto położone 19 km na południowy zachód od Warszawy. W połowie XVI w. jako dożywotnia dzierzawa Stanisława Oborskiego, zob. Lustracja. 1967, s. 35; Słownik. 2013, s. 205–206.

⁷² Jakub z Pęcławic (Pucek), chorąży łączycy (1556–1569), zob. Urzędnicy. 1993a, s. 285. Por. *Matricularum*. 1919, nr 1864 (= AGAD, MK, sygn. 90, k. 63–63v).

⁷³ Stromiec, wieś położona 17 km na południowy wschód od Warki, leżąca w XVI w. w ziemi czerskiej. W rzezonym okresie dzierzawiona przez Wojciecha Boguskiego, pełniącego urzędy wojskiego przemyskiego i ekonoma oraz podskarbiego mazowieckiego. Zob. Lustracja. 1967, s. 58–59.

⁷⁴ Pole Strumieckiego, tu i dalej są to nazwy posesywne, a nie miejscowe.

⁷⁵ Leżenice, wieś szlachecka położona 20 km na południe od Warki.

⁷⁶ Zob. Lustracja. 1967, s. 59, gdzie informacja o tym, że wieś ta została założona na gruncie „własnym”. Niestety nie udało się ustalić, o jaką osadę chodzi.

⁷⁷ Wierzchowiny, wieś szlachecka położona 23 km na południe od Warki.

⁷⁸ Paweł Dunin Wolski z Rzeszotkowej Woli, kanclerz wielki koronny w latach 1539–1544. Pełnił także inne urzędy, m.in. kasztelana radomskiego, burgrabiego krakowskiego, starosty gostyńskiego i kasztelana sochaczewskiego. Zob. Urzędnicy. 1992, s. 54; Urzędnicy. 1993b, s. 222.

⁷⁹ Osieck, miasto położone 15 km na północny zachód od Garwolina.

⁸⁰ Zob. *Matricularum*. 1919, nr 2308 (= AGAD, MK, sygn. 93, k. 32–33) i *Matricularum*. 1919, nr 8874 (= AGAD, MK, sygn. 95, k. 351–352).

także na budowanie mostu przy Warszawie, które jedno [k. 111v] przedano, drugie rozdano, drugie pobudowano⁸¹. Wyszło tej dębiny niemało na budowanie, skut. Gają też czasem urzędnicy na drzewo stojące, tak iżby tej puszczej trzeba lepiej szczeni, nie trzebaby gaić ze pnia.

Puszcza Starogrodzka⁸²

Była tam puszcza barzo dobra i wielka, której było wszerz i wzdłuż dwie mili, abo mało więcej. Dziś już nic ni masz drzewa, jedno choina drobna, co się ni nac nie przyda. Było dosyć barci w tej puszczej, ale już ni masz nic, bo nie telko to drzewo, które było godne do budowania, wyrąbiono, ale i barci ze pszczołami porąbili ci, co mają od Króla Jego Mości wolny wrąb do tej puszczej. Bywało z tej puszczej dani miodowy niemało i roku przeszłego był jeszcze bartnik jeden. Jako wyrąbiono pszczoły i barci, tak już miodu nie dawa. Mają wolny wrąb do tej puszczej panowie Dłużewscy dwa, pani Jadamowa Oborska. A na tę się skarżyli poddani, iż ta nawiętszą szkodę czyniła, barci ani pszczołom nie przepuściła, Drozdowski, pan Jerzy Jeżewski, dwa pani Ciszkowscy, wdowa Jelawska i drugi ziemianin Jelawski, pani Jeleńska, pani Sienicka.

Puszcza Dębska⁸³

Ku Dębemu jest puszcza wielka. Drzewo w niej wielkie, której uszło 40 włók miary chełmińskiej do pana Jeżewskiego pisarza warszawskiego. Tej też puszczej wygajono niemało.

Latowicz⁸⁴

1. Pierwszy bór ku Latowiczu leży przy wsi Wielkim Lesie⁸⁵, które się ściąga w Stargród⁸⁶ wieś królewska. Jest w nim dosyć drzewa godnego ku budowaniu i barci, ale już jest barzo napsowan. [k. 112]

2. Drugi bór jest pod Latowiczem, leży wszędy między królewskim imieniem. Jest go w objazd pułtory mile. Ten bór nie zepsowan, bo go pilnie strzegą.

3. Trzeci borek niewielki pod Radzyńskie⁸⁷. Jest go w objazd mila.

4. Czwarty bór przy Iwowym⁸⁸, którego jest w objazd dobra mila.

5. Piąty bór na Zgornicy⁸⁹, był to przedtem wielki bór. Drzewo w nim było wielkie aż do granic Łukowskich, po tym aż do borów panów Kanimirów, do których wielką część tego boru królewskiego granicami uszło, wszerz i wzdłuż na 2 mili. Ale by ty granice mogły ustać i mogłyby być skażone, przeto książdz biskup poznański⁹⁰, jako collateralis, nie był przypozwan ad aspiciendum angulum acialem scopulum, bo przedtem książdz biskup miał zawždy granice z pany Kanimiry dostateczne, do którego kopca węgielnego, który mieli z księdzem biskupem, panu Kanimirowi właśnie mieli przytknąć kopiec węgielny, tedyby Król Jego Mość ni miał tak wiel-

⁸¹ Por. Lustracja. 1967, s. 67: „Porąbiono tej dębiny kilka kop i drzewa sosnowego, ale potym nie wiedzieć, na co je obrócono”. Drewno z Puszczy Osieckiej było wykorzystywane podczas prac budowlanych w Warszawie, zob. Hałówna M., Senkowski J. 1954, s. 362–363.

⁸² Ten kompleks leśny otaczał wieś Wolę Starogrodzką (zlokalizowaną 14 km na wschód od Osiecka), należąca do starostwa osieckiego. Zob. Lustracja. 1967, s. 78–80.

⁸³ Kompleks leśny otaczający wieś Dębe Wielkie, położoną 9 km na zachód od Mińska Mazowieckiego. W połowie XVI w. jako tenuta w rękach Zygmunta Wolskiego, kasztelana czerskiego. Zob. Lustracja. 1967, s. 97.

⁸⁴ Latowicz, dziś wieś położona 30 km na południowy wschód od Grodziska Mazowieckiego. W połowie XVI w. będąca w dzierżawie Stanisława Karwickiego. Zob. Lustracja. 1967, s. 119.

⁸⁵ Dziś Wielgolas, wieś położona 5,5 km na zachód od Latowicza.

⁸⁶ Zob. przyp. 82.

⁸⁷ Dziś Redzyńskie, wieś położona 4,5 km na południe od Latowicza.

⁸⁸ Iwowe, wieś znajdująca się 5 km na południowy wschód od Latowicza.

⁸⁹ Dziś Zagórnica, wieś położona 2 km na północ od miasta Stoczek.

⁹⁰ Adam Konarski, biskup poznański w latach 1562–1574.

kiej szkody w puszczej swej i książd biskup poznański nie używałby był tej trudności, której teraz używa.

[-Godawy-] Chorzele⁹¹

^a-Puszcza, którą zową Mazuch ku Chorzelam jest. Puszcza wielka, do której też przyszła puszcza przasniska⁹². Naprzód od Chorzel do Połomyji⁹³ pułmile wielkie, od Połomyjej do Miłowidza⁹⁴ pułmile wielkie, od Miłowidza wsi królewskiej począł się las ziemiański panów Ulatowskich, Czerniaczych, którzy wielką część królewskiego lasa ujmują, mieniać się mieć od książąt 20 włók tego lasa, ale pan Kobielnicki chorąży zakroczymski⁹⁵, sprawca tam tego imienia powiedział, iż ci ziemianie posiadli i wykopali więcej niż 20 włók [k. 112v], które mieli od książąt, abowiem za tem lasem, że to ziemianie mają wieś, którą zową Pogorzlel⁹⁶, której wsi dziedzina ściąga się przez wielkie pole do Sławogóry⁹⁷ wsi ziemiańskiej, a potem ku inszemu imieniu, jest więcej niż 20 włók, już nie mieli nic do lasu, jedno granic potrzeba. Od Sławogóry do wsi królewskich, do Wólki⁹⁸ jest wielkie pułmile puszczej. Od Wólki do Szli⁹⁹ wsi królewskiej pułmile wielkie, miedzy któremi lasy i bory królewskimi siedzi ziemienin. Wsi niemało, jako: Ulatowo¹⁰⁰, Jadamowo¹⁰¹ aż do granice Krzywonoskiej¹⁰². Tamże ci panowie Krzywonoscy ujmują wiele puszczej królewskiej, o co już mają pozwy. Ulatowscy, Gozdkowie, Wolamoscy, które imiennie przyległo do wsi królewskiej Kobielaka. Od Kobielaka zasię się ściąga imienie ziemiańskie Rakowskich, Ostrowskich, Romanów¹⁰³, Oględy¹⁰⁴, Ossowiec¹⁰⁵. Tam miedzy tymi ziemiańskimi wsiami już mało puszczej królewskiej. Wszystkie ci ziemianie zniszczyli, tak iż już w niej ni masz godnego drzewa do budowania, jedno chojniał nikkzemny. Zasię pod wsiami królewskimi Szlą i Lipą¹⁰⁶, od których się posiadli ziemianie Dobińscy, Dębińscy i pan Podoski sędzia ciechanowski¹⁰⁷, który wielkie szkody czyni w tej puszczej, a k temu odejmuje część boru niemałą, ale o tę już jest komisysja.

Sitwa¹⁰⁸ uroczynsko puszczej osobny, która już jest spustoszona i zniszczona barzo.

⁹¹ Chorzele, wieś położona 27 km na północ od Przasnysza. W XVI w. miasteczko, zob. Lustracja. 1968, s. 24–25.

⁹² Ta puszcza nie została oznaczona na mapie w serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.”, zob. Atlas. 2021, mapa nr 3.

⁹³ Dziś Połoń, wieś położona 7,5 km na południowy wschód od Chorzele.

⁹⁴ Miłowidz, dziś Małowidz, wieś położona 20 km na północny wschód od Przasnysza.

⁹⁵ Stanisław Kobylnicki, chorąży zakroczymski, zob. *Matricularum*. 1919, nr 8819 (= AGAD, MK, sygn. 95, k. 286–288v).

⁹⁶ Pogorzlel, dziś Ulatowo-Pogorzlel, wieś położona 20 km na północny wschód od Przasnysza.

⁹⁷ Sławogóra, miejsce w Puszczy Mazuch, por. Lustracja. 1968, s. 25.

⁹⁸ Dziś Kobylaki-Wólka, wieś położona 13,5 km na północ od Przasnysza.

⁹⁹ Szlą, wieś położona 10 km na północny wschód od Przasnysza.

¹⁰⁰ Ulatowo, wieś położona 18 km na północ od Przasnysza.

¹⁰¹ Prawdopodobnie chodzi o nieistniejący już dziś przysiółek Ulatowo-Adamowo, zob. Atlas. 2021, mapa nr 3.

¹⁰² Zapewne chodzi o Krzynowłogę Wielką, wieś parafialną położoną 21 km na północ od Przasnysza.

¹⁰³ W okolicy między rzekami Oględą a Krzynowłogą (na północ od Przasnysza) znajdowało się wiele miejscowości drobnoszlacheckich z członem „Romany”, np. Romany-Kosiorki, Romany-Wszebory, Romany-Złotokierz itd. Nie wiadomo, do której konkretnie osady odnosi się zapis ze źródła. Por. Atlas. 2021, mapa nr 3.

¹⁰⁴ Oględa, wieś szlachecka położona 7 km na północ od Przasnysza.

¹⁰⁵ W XVI w. istniały dwie wsie — Osowiec Mały (dziś Osowiec Szlachecki) i Osowiec Wielki (dziś Osowiec Kmiecy). Obydwie położone w odległości około 8 km na północ od Przasnysza.

¹⁰⁶ Lipa, wieś położona 12 km na północny wschód od Przasnysza.

¹⁰⁷ Jan Podoski, sędzia ciechanowski, zob. *Matricularum*. 1919, nr 476 (= AGAD, MK, sygn. 77, k. 59v); *Matricularum*. 1919, nr 4265 (= AGAD, MK, sygn. 109, k. 103–107).

¹⁰⁸ Por. Lustracja. 1968, s. 26.

Leżyńska¹⁰⁹ uroczysko w teje puszczej, tam jeszcze jest trocha drzewa dobrego.

Trzecie uroczysko, które zową Pięćgaj¹¹⁰, tam też szkoda wielka.

Czwarte [k. 113] Czwarte uroczysko Płodownica¹¹¹, tam tej [puszczej] już Król Jego Miłość mało ma, bo ją już rozdał.

Pan Kobielnicki chorąży zakroczymski pozywa okoliczne ziemiany o wyrąbienie puszczej, ale się zawždy świadki odwodzą. Było ich na sędziech nowych i z świadki 500¹¹², którzy się wszytcy odprzysięgli. Już nie wie, co z niemi rzec pan oekonom, jako ich używać, prawem źle, a gwałtem jeszcze gorzej, bo ich barzo wiele. Trefi li się też zwierz, jakoż tam przychadza z puszczy pruskich, tedy wnet zabiją.

Janowo¹¹³

Przy miasteczku królewskim Janowie w dzierżawie Jego Mości pana Zakroczymskiego¹¹⁴ jest puszcza wielka. Zową ją Puszcza Janowską. Jest jej w objazd przez pięć mil¹¹⁵. Jest w niej drzewo wielkie, rozliczne, lasu i zwierzu dosyć, ale jej¹¹⁶ też niemałą część wyrąbiono i wygajono.

Puszcza Dybły

Ta puszcza poczyna się za Radziłowem¹¹⁷ miasteczkiem królewskim do Klimaszownicy¹¹⁸ wsi ziemiańskiej jest mila wielka. Z Klimaszownicy do lasu, który zową Olszowiec 2 mili. Z Olszowca do Rudki¹¹⁹ 2 mile, a z Rudy do Białaszowa¹²⁰ wsi ziemiańskiej 3 mile, a bielini, błot, na których ni masz iedno trawa, jest więcej niż mila, tak iż tej puszczej Dybły jest w objazd mało nie 10 mil. Tę puszcza dzieli rzeka od Prus, którą zową Łęk. A od Księstwa Litewskiego ku Goniędzewi¹²¹ dzieli rzeka, którą zową Biebrza. A z drugą stronę Dybły są wsi ślacheckie wszytko ziemianie, barzo wiele z Ziemi Wiskiej, którzy mają granice przyległe z puszcza królewską, którzy wielkie szkody czynią. W tamtę puszcza |królewską| przychodziły zwierz wielki, jako go przedtym bywało dosyć, z Prus, z Litwy, jedno iż niepokój wielki, ziemianie rąbią puszcza, [k. 113v] gają¹²² od dzierżawce, a jako się który zwierz trafi, tedy go zabiją. A teraz jeszcze większy niepokój, jako poczał smołę palić i popioł. Są też tam mieśca naznaczone, których używają poddani Jego Królewskiej Mości z miast królewskich: Wąsosza¹²³, Radziłowa¹²⁴, z Łomży¹²⁵, z Wizny¹²⁶ ku budowaniu kiedy potrzeba, a wszakoż winni się gajownikom opowiadać.

¹⁰⁹ Por. Lustracja. 1968, s. 26, gdzie występuje jako uroczysko Leńska (or. Lesńska).

¹¹⁰ Por. Lustracja. 1968, s. 27.

¹¹¹ Por. Lustracja. 1968, s. 27.

¹¹² 500, tak w rękopisie.

¹¹³ Janów, królewszczyzna położona 35 km na północ od Przasnysza.

¹¹⁴ W Lustracji 1565 r. pojawia się wzmianka, że miasto było wówczas w rękach kasztelana zakroczymskiego Zbożnego Dzierżgonowskiego z Pawłowa, zob. Lustracja. 1968, s. 35.

¹¹⁵ W rękopisie mil.

¹¹⁶ W rękopisie jest.

¹¹⁷ Radziłów, miasto królewskie położone 25 km na północ od Wizny.

¹¹⁸ Klimaszewnica, wieś szlachecka położona 13 km na południowy wschód od Wąsosza.

¹¹⁹ Ruda, wieś królewska położona nad Dybłą w odległości 16 km na północny wschód od Wąsosza.

¹²⁰ Białaszów, dziś Białaszewo, wieś parafialna w posiadaniu szlacheckim położona 12 km na wschód od Wąsosza.

¹²¹ Chodzi o Goniądz, miasto nad Biebrzą.

¹²² W rękopisie powtórzony wyraz gają.

¹²³ Wąsosz, miasto królewskie, stolica powiatu wąsoskiego.

¹²⁴ Zob. przyp. 117.

¹²⁵ Łomża, miasto królewskie położone nad Narwią.

¹²⁶ Wizna, miasto królewskie położone nad Narwią.

Zembrów¹²⁷

Puszcza Zembrowska leży od Zembrowa trzy mile, przy wsi ziemiańskiej Chlebotki¹²⁸. W tej puszczy są lasy różnemi przezwiski nazwane. Jeden las zową Ponikł, w którym telko drzewo olszowe. Drugi las zową Grab, w tym drzewa wszelakiego dosyć: dębiny, grabiny, jesioniny, brzeziny etc. Ten las ku Wiznie nablizej przyległ, którego barzo wiele wyrąbiono, wygajono. Trzeci las, który zową Długa Szyja, w tym lesie są bieliny, błota wielkie, na które się gają z miast na siana. Jest tam jezioro wielkie, które zową Maliszewo. Jest tej puszczej wszierz i wzdłuż około sześci mil. Przy Zembrowie jest też las, który zową Orłowiec, w który się wpierają ziemianie Modzelowie, z którymi pan starosta łomżeński¹²⁹ prawo wiezie.

Czerwony Bór

Czerwony Bór poczyna się ode wsi Gielczyna¹³⁰ a kończy się za Sienowem¹³¹ do granic powiatu Ostrowskiego. Jest go na dłużej mil 6, a poprzecz trzy mile. Beło tam barci barzo wiele, którą trzymali ziemianie tej puszczej przylegli, już teraz ni masz i połowicę barci, co przedtym bywało, abowiem tak barzo poszkodzon [k. 114] ten bór, tak przez ogień, jako też przez wolne wręby, które Król Jego Mość dawać raczy ślachcie. Pan Mikołaj Troszyński¹³² cześnik łomżyński, pan Jan Troszyński, pan Kosmowski i z poddanemi, ci nie telko żeby przepuścić mieli drzewu bartnemu, ale i ze pszczołami porąbią, jakoż tego są odwoody słuszne w księgach łomżeńskich.

W tym boru, za ordynaryją świętej pamięci królowej starej, mają swe dni wolne do rąbienia drew 2 dni w tydzień, jako Zembrow¹³³, Wola Zembrowska¹³⁴, Grabowiec¹³⁵, Siemion¹³⁶, Podgórze¹³⁷, Stara Łomża¹³⁸, Łomżyca¹³⁹ i miasto Łomża¹⁴⁰. Za pozwoleniem Jego Królewskiej Mości miasto Łomża ma wolny odrąb odciosami, w którym rąbią ku potrzebie swej¹⁴¹.

Puszcza Zagajnica

Ta puszcza, którą zową Zagajnica, poczyna się od mostu, który jest na Pisy za Kolnem, a kończy się pod Przasnyszem. Wedle podobieństwa na dłużej citra vel ultra mil 30, a wszierz jest jej mil 12. Tej puszczej jest część pod sprawą a obroną pana starosty łomżyńskiego. Za Kolnem, poczawszy od rzeki Pisie, aż do jeziora, które zową Rybno, a z drugą stronę po rzekę Rybnicę zasię za Nawogrodem, tenże pan starosta łomżyński ma w swej opiece i obronie część tej puszczej. Poczawszy od mostu piślawego przy Nowogrodzie, aż do drugiej rzeki, którą zową Turośl. Insze części tej puszczej, okrom tych mianowitych, pan Wilga starosta ostrołęcki¹⁴² ma

¹²⁷ Zembrów, dziś Zambrów, miasto położone 30 km na północny wschód od Ostrowi Mazowieckiej.

¹²⁸ Chlebotki, dziś Stare Chlebotki, położone 12 km na wschód od Wizny. Por. Lustracja. 1968, s. 88, przyp. 216.

¹²⁹ Hieronim Modliszewski, zob. *Matricularum*. 1919, nr 3191 (= AGAD, MK, sygn. 99, k. 242v).

¹³⁰ Gielczyna, dziś Gielczyn, wieś położona 6 km na południe od Łomży.

¹³¹ Sienowo, dziś Szumowo, wieś położona 30 km na południe od Łomży.

¹³² Zob. np. *Matricularum*. 1919, nr 3689 (= AGAD, MK sygn. 101, k. 232v–233).

¹³³ Zob. przyp. 127.

¹³⁴ Wieś królewska położona 2,7 km na południowy wschód od Zambrowa.

¹³⁵ Grabówko (odmianka Grabowiec), wieś królewska położona 3,7 km na wschód od Zambrowa.

¹³⁶ Dziś Siemień Nadrzeczny, wieś królewsko-szlachecka położona 7 km na południowy wschód od Łomży.

¹³⁷ Wieś królewska położona 8 km na południe od Łomży.

¹³⁸ Wieś o mieszanej własności (królewsko-szlacheckiej) położona 3,7 km na południe od Łomży.

¹³⁹ Wieś o mieszanej własności (królewsko-duchownej) położona niecałe 3 km na zachód od Łomży.

¹⁴⁰ Zob. Lustracja. 1968, s. 88, przyp. 218, gdzie odwołanie do dokumentu z 1566 r. (*Matricularum*. 1919, nr 8852; = AGAD, MK, sygn. 95, k. 320–320v).

¹⁴¹ Zob. Lustracja. 1968, s. 71.

¹⁴² Mikołaj Wilga, starosta ostrołęcki, zob. np. *Matricularum*. 1919, nr 3107 (= AGAD, MK, sygn. 99, k. 183v–184).

w opiece swej ku Ostrołęce. Tam w tej puszczej są jeziora wielkie. Tam też są i dwory, które jeszcze są za książąt budowane. Jeden dwór leży przy jeziorze Krusku¹⁴³, drugi dwór na Skiwy¹⁴⁴, trzeci dwór na Rososznie¹⁴⁵. W tych dworzach jest budowania dosyć i stajen.

Puszcza Różańska

[k. 114v] Jest dosyć wielka Puszcza Różańska, która ma różne uroczyska różnymi przezwiskami nazwano, przez którą idzie rzeka miała Omulew, jako uroczysko jedno, które zowią Sowim, drugie uroczysko Czarny Tczew, trzecie Płodownica, czwarty Rżany Kąt. Ta puszcza ściągała się wszędy i wzdłuż na kielka mil, ale jej już wiele odjęło. Pan wojewoda mazowiecki trzyma Płodownicę miała. Pan Piotr Wesel, ziemianie Budni, ziemianie Grabowscy, którzy się z Królem Jego Mością frymarczeli, panowie Brzoskowie, panowie Łosiowie, ci się uciekają w uroczysko, które zowią Sowiną. Co lepszej w tej puszczej, a co jeszcze wolnej puszczej królewskiej, około Rżanego Kąta, tam barzo poszkodzona. Pobudowano z niej skutk niemało, a drugie rozdano.

Puszcza i lasy przy Kamieńcu

Ku Kamieńcu¹⁴⁶ jest puszczy niemało. Pierwsze uroczysko Puszczej Kamienieckiej, którą zowią Gać, którego uroczyska jest wszędy mila, wzdłuż także, przy wsiach Brzozy¹⁴⁷ i Wielkim¹⁴⁸, i przy Gwizdałach¹⁴⁹ jest puszcza dobra i niemała, w której są uroczyska. Jedno zowią Zieleniec, a drugie Waliszka. Jest tej puszczej w okrąg 2 mili.

Są też drugie uroczyska przy Kamieńcu na różnych miejscach, które mają swe własne przezwiska, videlicet: Krynica, Kaliszki, Ostrów, Tuchnica, Orle, Pieczyska, Zielony Kąt. Tego Zielonego Kąta, kędy było na lepsze drzewo, jesienina, dębina, sośnina wielka, barci dosyć, Król Jego Mość roku przeszłego raczył rozkazać [k. 115] na posadzenie wsi Kasprowi Dobroszewi gdańszczaninowi 25 włók¹⁵⁰, we trzy pola miary chełmińskiej, którym uroczyskom odeszło bartnikom drzewa dzianego 900 a pszczół 48.

Ostrowia¹⁵¹

Przy Ostrowi wsi królewskiej jest puszcza dobra, której jest wszędy mila dobra, a wzdłuż więcej niż mila. Ta puszcza nie barzo poszkodzona, jedno ode wsi księdza biskupa płockiego, tam szkoda niemała.

Jadowo¹⁵²

Przy Jadowie wsi królewskiej jest puszcza, którą zowią Obrębska¹⁵³, która ma swe uroczyska: Dębie, Borek, Lubogoszcz, Wierzchnica, Glinna Dąbrowa, Łochowiec, Myszadla, ale ty puszcze już są barzo zniszczone. Król Jego Mość raczył dać panom¹⁵⁴ Jeżewskim za imienie litewskie włók 100.

¹⁴³ Kursk, jezioro położone 22 km na północny zachód od Nowogrodu nad Narwią.

¹⁴⁴ Szkwa, wieś królewska położona 14 km na południowy zachód od Nowogrodu nad Narwią.

¹⁴⁵ Rososz, wieś królewska położona 30 km na północny zachód od Nowogrodu nad Narwią.

¹⁴⁶ Kamieniec, miasto królewskie położone nad Bugiem.

¹⁴⁷ Brzuza (w XVI w. Brzoza), wieś królewska położona 11 km na wschód od Kamieńczyka (Kamieńca).

¹⁴⁸ Wielkie Zagrodniki (w XVI w. Wielgie), wieś królewska położona 17 km na wschód od Kamieńczyka (Kamieńca).

¹⁴⁹ Gwizdały, wieś królewska położona 9 km na południe od Kamieńczyka (Kamieńca).

¹⁵⁰ Zob. dokument z 1564 r. w *Matricularum*. 1919, nr 9469 (= AGAD, MK, sygn. 96, k. 414v–415v).

¹⁵¹ Zapewne błąd, gdyż chodzi o królewskie miasto Ostrów Mazowiecka (w XVI w. Ostrowia) znajdujące się w Puszczy Białej.

¹⁵² Wieś położona ok. 30 km na południe od Kamieńczyka.

¹⁵³ W rkps. Obrępska.

¹⁵⁴ W rkps. panvw.

Korytnica¹⁵⁵

Przy tej wsi Korytnicy jest puszcza niemała. Jest jej wzdłuż więcej niż półtóry mile, na drugich miejscach więcej niż 2 mili, gdzie wsi niezasiadły, a jest wszędy więcej niż mila, ale ją już barzo popsowano. Mało co jej już zostało, przeto iż tam zasiadło wsi kielka, jako: Krolowej Wola, Myszadła, Zawiszyn, Wójtowie, Załęzcy, którym dano frymarkiem, za wójtostwo w Korytnicy 3 włóki mensurae Culmensis nad rzeką Liwsem¹⁵⁶. Tamże też pan starosta kamieniecki posadził młynarza na mieścu szkodliwym na gruncie, który zową Jeleni Grunt, na którego się bartnicy skarżą, iż im dębiny wielką psuje bartną. Bywało tam w tej puszczy [k. 115v] miodu niemało, ale już bartnicy położyli barę dla spustoszenia barci. Wyrąbiono też tej puszczy niemało na budowanie do Liwu z rozkazania Jego Królewskiej Mości, które jeszcze do tego czasu leży.

Stanisławów

Ku dzierżawie Stanisławowskiej jest puszcza, którą zową Sulejów i inszych uroczysk niemało, którym puszczyom już barzo napsowano.

Wieś Szla¹⁵⁷ ku Przasnyszu

^bPrzy tej wsi jest bór i las na błocich, w której puszczy jest drzewo rozliczne ku budowaniu godne: sośnina, jesienina, olszyna, jedlina, dębina, etc. Jest tej puszczy w objazd 2 mili.^{158-b}

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], dział I, sygn. 49; dział LIV, sygn. 15.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], MK [Metryka Koronna], sygn. 77, 84, 89, 90, 93, 95, 96, 99, 101, 109.

Źródła i opracowania publikowane

- Atlas. 2021. *Atlas historyczny Polski. Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku*, 1, *Mapy, plany*, Warszawa.
Banderowicz Kinga. 2011. *Poznańskie album civium — charakterystyka właściwości graficznych i językowych dokumentu*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, 18 (38), 1, s. 75–88.
Broda Józef. 1965a. *Rozwój handlu i przemysłu na Zachodzie Europy w wiekach XVI–XVIII i jego wpływ na kształtowanie się eksportu z krajów nadbałtyckich*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa, s. 71–74.
Broda Józef. 1965b. *Skutki rabunkowej eksploatacji lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa, s. 122–125.
Chłapowski Krzysztof, Dygdała Jerzy. 2005. *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze”, 43, s. 161–171.
Czochoński Marian. 2018. *Pomiary dóbr i lasów w Królestwie Polskim. Procedury pomiarowe, wykonawcy i przykłady opracowań*, Kutno.
Falkowski Mateusz. 2017. *Fear and Abundance: Reshaping of Royal Forests in Sixteenth-Century Poland and Lithuania*, „Environmental History”, 22, 4, s. 618–642.
Gieysztor Aleksander. 2009. *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa.

¹⁵⁵ Wieś położona 10 km na północny zachód od Liwa.

¹⁵⁶ Chodzi o rzekę Liwiec. Zob. więcej Kowalczyk-Heyman E. 2017.

¹⁵⁷ Szla, wieś położona 10 km na północny wschód od Przasnysza, należąca w XVI w. do starostwa przasnyskiego; Lustracja. 1968, s. 18–20.

^{158b-b} Ten fragment jest identyczny z zapisem w: Lustracja. 1968, s. 18.

- Górski Karol. 1969. *Zarys dziejów pisma łacińskiego w Polsce (od w. XVI)*, „Archeion”, 51, s. 117–126.
- Halówna Maria, Senkowski Jerzy. 1954. *Materiały archiwalne do budowy zamku warszawskiego. Rachunki budowy z lat 1569–1572*, „Teki Archiwalne”, 2, s. 192–400.
- Heymanowski Kazimierz. 1969. *Budnicy i „holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu*, „Sylwan”, 5, s. 21–40.
- Heymanowski Kazimierz. 1970. *Gospodarka leśna na Mazowszu w okresie feudalizmu (dobra królewskie)*, Kraków.
- Karaś Mieczysław, Perzanowski Zbigniew. 1970. *Statuty kapituły norbertańskiej z r. 1340 w tłumaczeniu polskim z r. 1541*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 230, Prace Językoznawcze, 30, Kraków.
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta. 2017. *Liwiec*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa, s. 124–125.
- Lamentowicz Mariusz, Marcisz Katarzyna, Guzowski Piotr, Gałka Mariusz, Diaconu Andrei-Cosmin, Kołaczek P. 2020. *How Joannites' economy eradicated primeval forest and created anthroecosystems in medieval Central Europe*, „Scientific Reports”, 10, 18775, doi: 10.1038/s41598-020-75692-4
- Linde Samuel Bogumił. 1807. *Słownik języka polskiego*, 1, 1: A–F, Warszawa.
- Lustracja. 1967. *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, 1, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa.
- Lustracja. 1968. *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa.
- Lustracje. 1959. *Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa.
- Lustracje. 1965. *Lustracje województwa płockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S.M. Szacherska, Warszawa.
- Matricularum. 1919. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, wyd. T. Wierzbowski, 5, *Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572)*, 1, *Acta cancellariorum 1548–1572*, Warszawa.
- Myśliwski Grzegorz. 2022. *Bałtycka streja gospodarcza w badaniach Henryka Samsonowicza*, „Zapiski Historyczne”, 87, 4, s. 39–67, <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2022.36>
- North Michael. 2018. *Historia Bałtyku*, Warszawa.
- Olenderek Tomasz. 2019. *Mapy leśnictw Królestwa Polskiego z lat 1816–1818*, „Sylwan”, 163, 1, s. 62–70.
- Olenderek Tomasz, Mazur Krzysztof. 2020. *Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Państwowego w Radomiu*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, 19, s. 221–234.
- Pacuski Kazimierz. 2005. *Puszcza Kampinoska w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych (do 1526 r.)*, [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, 3, *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, 1, red. P. Matusak, Izabelin, s. 173–224.
- Puszcze. 2007. *Puszcze wielkokiężące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn.
- Róg Dominik. 2021. *Zagadnienia identyfikacji osadnictwa budziarskiego w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w. na przykładzie Puszczy Solskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 69, 2, s. 193–218, <https://doi.org/10.23858/KHKM69.2021.2.004>
- Rutkowski Henryk, Główka Dariusz, Majewski Wiesław. 2005. *Puszcza Kampinoska w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, 3, *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, 1, red. P. Matusak, Izabelin, s. 225–291.
- Samojlik Tomasz. 2010. *Traditional utilisation of Białowieża Primeval Forest (Poland) in the 15th to 18th centuries*, „Landscape Archaeology and Ecology”, 8, s. 150–164.
- Samojlik Tomasz, Jędrzejewska Bogumiła. 2004. *Użytkowanie Puszczy Białowieskiej w czasach Jagiellonów i jego ślady we współczesnym środowisku leśnym*, „Sylwan”, 148, 11, s. 37–50.
- Simiński Rafał. 2008. *Od „solitudo” do „terra culta”. Przestrzeń jako przedmiot wyobrażeń w Inflantach i Prusach od XIII do początku XV wieku*, Toruń.

- Słownik. 1972. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, 6: *Dra–Ezby*, red. M. Borecki, Wrocław.
- Słownik. 2013. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, red. T. Jurek, Warszawa.
- Stilgoe John R. 2015. *What is landscape?*, Cambridge MA.
- Urzednicy. 1992. *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, oprac. K. Chłapowski i in., Kórnik.
- Urzednicy. 1993a. *Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik.
- Urzednicy. 1993b. *Urzednicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik.
- Warde Paul. 2006. *Fear of Wood Shortage and the Reality of the Woodland in Europe, c. 1450–1850*, „History Workshop Journal”, 62, 1, s. 29–57.
- Wawrzyńczyk Alina. 1962. *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa.
- Zawadzki Stanisław, Zawadzki Grzegorz. 2021. *Puszcze w ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVII wieku — zarządzanie i eksploatacja*, „Rocznik Lituanistyczny”, 7, s. 155–184, <https://doi.org/10.12775/RL.2021.7.07>
- Żabko-Potopowicz Antoni. 1963. *Polskie piśmiennictwo leśne w Królestwie Polskim w okresie kształtowania się kapitalizmu (1815–1865)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 11, 2, s. 353–376.

